

Dariusz Radziwiłłowicz

Rola korpusu czechosłowackiego w wojnie domowej w Rosji

Przegląd Wschodnioeuropejski 1, 107-127

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

DARIUSZ RADZIWIŁŁOWICZ

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ROLA KORPUSU CZECHOSŁOWACKIEGO W WOJNIE DOMOWEJ W ROSJI

1. Wprowadzenie

Udziałowi Korpusu Czechosłowackiego w wojnie domowej w Rosji poświęcono w Polsce niewiele publikacji. W związku jednak z istotną rolą, jaką formacja ta odegrała w powstaniu polskich oddziałów zbrojnych we wschodniej Rosji i na Syberii oraz minimalnym zainteresowaniem polskiej historiografii działaniami Czechosłowaków w Rosji bolszewickiej warto poświęcić temu Korpusowi nieco więcej uwagi.

W okresie międzywojennym ukazało się wiele prac o charakterze wspomnieniowym lub też opisujących wybrane epizody z dziejów tworzenia się u boku wojsk Korpusu Czechosłowackiego polskich formacji zbrojnych. Do najwartościowszych należałoby zaliczyć wspomnienia Romana Dyboskiego *Siedem lat w Rosji i na Syberii (1915–1921). Przygody i wrażenia* (Warszawa 1922). Niewątpliwie wartościowym źródłem informacji są powieści o charakterze wspomnieniowym, a także nowele i broszury Jerzego Bandrowskiego, jednego z założycieli Polskiego Komitetu Wojennego (PKW). Cennym także dlatego, że Bandrowski był i uczestnikiem, i świadkiem istotnych wydarzeń związanych ze zbrojnym wystąpieniem Korpusu Czechosłowackiego oraz tworzeniem polskich formacji zbrojnych we wschodniej Rosji i na Syberii. Już w czasie pobytu w Rosji wydał książkę *Biały lew* (Kijów 1917), która na podstawie materiałów i dokumentów czechosłowackich przedstawiała powstanie i pierwsze walki Korpusu Czechosłowackiego. Po powrocie do kraju w maju 1919 r. Bandrowski na podstawie skrzętnie prowadzonego obszernego pamiętnika, wycinków z prasy, relacji uczestników wydarzeń na Syberii rozpoczął publikowanie efektów swojej pracy. Był to cykl powieści opisujących drogę uciekinierów z ziem polskich w głąb Rosji, którzy z czasem trafiali do formujących się na Syberii wojsk polskich¹.

¹ Do najbardziej znanych prac Jerzego Bandrowskiego należą: *Syn Dniepru* (Lwów 1920) – zbiór nowel poświęconych emigracji polskiej, stosunkowi przeciętnych ludzi do wydarzeń związanych z I wojną światową. Następną publikacją byli *Pielgrzymi* (Lwów 1920) – powieść opisującą życie

Bandrowski należał do tych nielicznych polskich działaczy na Syberii, którzy bardzo pozytywnie oceniali współpracę polsko-czeską tak w dziedzinie politycznej, jak i wojskowej. Nie obwinał dowództwa Korpusu Czechosłowackiego o kapitulację polskiej 5. Dywizji Strzelców Polskich (DSP) w styczniu 1920 r., jak czyniła to ogromna większość polskich autorów piszących o dziejach wojsk polskich na Syberii. Niektóre książki Bandrowskiego zostały przetłumaczone na język czeski².

Polemika między polskimi i czechosłowackimi autorami trwała niemal przez cały okres międzywojenny. W Polsce ukazało się tłumaczenie pracy Józefa Kudeli *Czechosłowackie i polskie wojsko w Rosji* (Warszawa 1929), opisującej początki tworzenia narodowych formacji jeszcze przed rewolucją lutową, a także polemizującą z zarzutami stawianymi przez polskich autorów Korpusowi Czechosłowackiemu, który ich zdaniem miał się przyczynić do zagłady 5 Dywizji Strzelców Polskich. W Polsce najcięższe zarzuty pod adresem dowództwa Korpusu Czechosłowackiego wysunął Stefan Witold Wojstomski w książce *Sprzymierzeńcy Czesi na Syberii 1918–1920* (Warszawa 1938) ze wstępem gen. Waleriana Czumy. Polemikę tę przerwał wybuch II wojny światowej. Nie sposób wymienić tu podstawową literaturę odnoszącą się do dziejów Korpusu Czechosłowackiego w Rosji i na Syberii, która ukazała się w Czechosłowacji. Należy natomiast stwierdzić, że w Polsce wiedza na temat tego Korpusu jest niedostateczna.

Do dzisiaj nie ukazała się w Polsce praca, która kompleksowo omawiałaby zagadnienia związane z rolą Korpusu Czechosłowackiego w wojnie domowej w Rosji³. W latach 60. XX w. podjęto badania nad polskimi organizacjami wojskowymi w Rosji w kontekście stosunków dyplomatycznych II Rzeczypospolitej

Polaków w gminie wygnańczej do chwili wybuchu rewolucji lutowej. Dalej *Czerwona rakieta* (Poznań 1921) przedstawiająca Kijów podczas rewolucji, utworzenie republiki ukraińskiej, powstanie bolszewickie, oblężenie miasta przez bolszewików i ich krwawe represje. Opowieść o dziejach i dalszym rozwoju rewolucji stanowi powieść *Wściekłe psy* (1922), przynosząca także szczegółową charakterystykę anarchistów rosyjskich oraz historię ich powstania przeciwko władzom bolszewickim (Moskwa, wiosna 1918 r.). Utwór ten porusza ważne sprawy związane z funkcjonowaniem polskiej konspiracji wojskowej. Z kolei *Niezwalczony sztandar* (Lwów–Poznań 1923) – powieść opisująca wydarzenia z 1918 r., głównie walki Korpusu Czechosłowackiego z bolszewikami we wschodniej Rosji i na Syberii, a także początki formowania 5 DSP. Nazwiska głównych bohaterów w większości zostały w powieści pominięte bądź ukryte pod pseudonimami, np. Bandrowski ukrywa się pod nazwiskiem Niwiński. Cykl kończy książka stanowiąca właściwie epilog – *Przez jasne wrota* (Poznań 1923). Opisuje ona wydarzenia z przełomu lat 1918–1919 związane z podróżą Bandrowskiego z Władywostoku do Paryża jako delegata Polskiego Komitetu Wojennego (PKW) do Komitetu Narodowego Polskiego (KNP). Należy podkreślić, że dwie ostatnie powieści, mimo bardzo osobistego stosunku autora do wydarzeń, mają istotne znaczenie dla poznania dziejów polskich wojsk na Syberii.

² J. Bandrowski, *Bilý lev*, Praga 1919; tegoż, *Nieprzemozitelne prapory*, Praga 1924.

³ W 2008 r. na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu Jan Paweł Wiśniewski obronił pracę doktorską pod kierunkiem naukowym prof. Zbigniewa Karpusa *Korpus Czechosłowacki w Rosji (1918–1920)*.

z przedstawicielami „białej” Rosji. Do cenniejszych prac tego okresu należy zaliczyć publikacje Adolfa Juzwenki⁴, a także publikacje odnoszące się do syberyjskich ośrodków antybolszewickich Ryszarda Wojny⁵. Nadzieje na zmianę tego stanu rzeczy budzi podjęcie badań w kilku ośrodkach uniwersyteckich na seminariach magisterskich i doktoranckich. Przykładem są m.in. publikacje Jana Pawła Wiśniewskiego⁶.

Przy opracowywaniu niniejszego artykułu przeprowadzono kwerendę w archiwach i bibliotekach Czeskiej Republiki. Starano się odnaleźć w ich zbiorach informacje dotyczące polskich formacji zbrojnych i organizacji politycznych funkcjonujących w omawianym okresie we wschodniej Rosji na Syberii i Dalekim Wschodzie. Ponadto celem kwerendy było znalezienie materiałów dotyczących wojny domowej w Rosji, w której przecież Korpus Czechosłowacki odegrał istotną rolę szczególnie w początkowym okresie.

Ważne materiały dotyczące roli Korpusu Czechosłowackiego w wojnie domowej w Rosji, a także jego znaczenia w utworzeniu polskich formacji zbrojnych we wschodniej Rosji i na Syberii znajdują się w archiwach Republiki Czeskiej. Kwerenda w *Vojensky Historický Archiv* i *Vojensky Historický Ústav* oraz *Národní knihovna ČR* (Biblioteka Narodowa Czeskiej Republiki) w Pradze w satysfakcjonującej mierze uzupełniły materiały niezbędne do opracowania, odnoszącego się do roli Czechów i Słowaków w wojnie domowej w Rosji. Szczególnie obfite zbiory biblioteki *Vojenského Historického Ústavu*, udostępnione dzięki uprzejmości pracowników instytutu, umożliwiły zapoznanie się z literaturą dotyczącą dziejów Korpusu Czechosłowackiego⁷. Dodać należy, że materiały

⁴ Zob. m.in.: A. Juzwenko, *Sprawa uznania rządu Kołczaka w polityce Polski*, „Studia z Najnowszych Dziejów Powszechnych” 1963, t. 4; tegoż, *Polska a „biała” Rosja (od listopada 1918 r. do kwietnia 1920 r.)*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973.

⁵ Zob. R. Wojna, *W ogniu rosyjskiej wojny wewnętrznej 1918–1920*, Warszawa 1975; tegoż, *Z drugiego okresu wojny domowej w Rosji (marzec – listopad 1918)*, „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej”(dalej: „Studia”) 1970, t. VI; tegoż, *Z trzeciego okresu wojny domowej w Rosji. Problemy polityczne i społeczne (grudzień 1918 – grudzień 1920)*, „Studia” 1973, t. IX; tegoż, *Z trzeciego okresu wojny domowej w Rosji (grudzień 1918 – grudzień 1920). Aspekty militarne*, „Studia” 1974, t. X.

⁶ Autor ten opublikował w ostatnich latach kilka artykułów o polskich formacjach zbrojnych na Syberii: J.P. Wiśniewski, *Organizacja oddziałów polskich u boku Korpusu Czechosłowackiego w Rosji w 1918 r.*, w: *Od rywalizacji do współpracy. Relacje polsko-czeskie w badaniach młodych historyków z Polski i Republiki Czeskiej*, red. D. Dąbrowski, Wrocław 2003, s. 41; tegoż, *Ewakuacja oddziałów polskich z Dalekiego Wschodu w 1920 r.*, „Zesłaniec” 2004, nr 4, s. 23–27; tegoż, *Udział wojsk polskich w walkach z bolszewikami na Syberii w 1919 r.*, w: *Od armii komputowej do narodowej, II: Dzieje militarne Polski i jej wschodnich sąsiadów od XVI do XX wieku*, pod red. M. Krotofila i A. Smolińskiego, Toruń 2005, s. 403–420.

⁷ Na temat dziejów Korpusu Czechosłowackiego zob. m.in: V. Klecanda, *Bitva u Zborova. Vojensko-historická studie o bojach čsl. Brygady v Haliči r. 1917*, Praha 1927; tegoż, *Prameny a literatura k dějinám bitvy u Zborova*, Praha 1927; J. Kudela, *O slavné bitvě u Zborova*, Praha 1922; tegoż, *Zborov*, Praha 1927; V. Kuttan, *Hrst. vzpominek a historický náčrt k 10 výročí bitvy*

te szerokim kręgom badaczy zostały udostępnione dopiero po upadku władzy komunistycznej w Czechosłowacji.

2. Rosja po przewrocie bolszewickim

Sukcesy bolszewickiej rewolucji były dla państw Europy Zachodniej dużym zaskoczeniem. Z niepokojem przyjęto wśród państw Ententy najpierw zapowiedź, a następnie zawarcie przez Rosję Sowiecką separatystycznego pokoju z państwami centralnymi. Pokój w Brześciu odebrano jako zagrożenie dla mocarstw europejskich, a zwłaszcza dla Francji. Bolszewickie rządy mogły wszak przekreślić wielomiliardowe sumy ulokowane przed i w czasie wojny przez banki zachodnie, głównie francuskie, w Rosji⁸. Zagrożenia te złożyły się na to, że Wielka Brytania i Francja już 23 grudnia 1917 r. zawarły umowę, na mocy której terytorium Rosji podzielono na dwie strefy wpływów: brytyjską, która objęła Kaukaz, kraje nadbałtyckie oraz północ z Murmańskiem i Archangielskiem, oraz francuską, w skład której weszły Besarabia, Ukraina i Krym. Ponadto Francuzi wzięli odpowiedzialność za Polaków i Czechosłowaków, Brytyjczycy zaś – za Ormian i Kozaków⁹.

W marcu 1918 r. przedstawiciele koalicyjnego dowództwa Ententy zawarli porozumienie z kontrrewolucyjną Radą Murmańską. Celem tego porozumienia była legalizacja interwencji wojsk sojusznicznych na terytorium Rosji. W czerwcu

u Zborova, Plzeň 1927; F. Šteidler, *Zborov. Operace čsl. Brigády u Zborova a Tarnopole*, Praha 1922; tegoż, *Československé hnutí na Rusi*, Praha 1922; *Zborov. Památník oslavy desátého výročí bitvy u Zborova 1927*, Č. Budějovice 1927; G. Thunig-Nitter, *Die tschechoslowakische Legion In Russland*, Wiesbaden 1970; K. Pichlik, B. Klipa, J. Zabloudilová, *Českoslovenští legionáři (1914–1920)*, Praha 1996.

⁸ Zob. na ten temat: J. Kukułka, *Francja a Polska po traktacie wersalskim (1919–1922)*, Warszawa 1970, s. 18.

⁹ Spotkanie to odbyło się w Paryżu. Republikę Francuską reprezentował premier Georges Clemenceau, minister spraw zagranicznych Stephen Pichon i gen. Ferdynand Foch. Okazało się, że rząd francuski gotów jest nie tylko dostosować swoje decyzje do polityki brytyjskiego Gabinetu Wojennego określonej 3 grudnia, ale także sam podjął pewne kroki. Brytyjska delegacja uzyskała całkowite poparcie w kwestii utrzymania kontaktów z bolszewikami poprzez nieoficjalnych agentów, którzy mieli zniechęcać bolszewików do Niemców i zarazem przekonywać ich, że rosyjska artyleria i rosyjskie regiony rolnicze powinny znaleźć się poza zasięgiem armii niemieckiej. Równocześnie Brytyjczycy i Francuzi zgodzili się, że należy wspierać inne grupy w Rosji, które obiecywały kontynuowanie wojny z Niemcami i niedopuszczenie ich do zasobów Rosji. Delegacja brytyjska została poinformowana, że Francuzi szczególnie chętnie udzielą wsparcia Ukraińcom. Szerzej zob. M. Occlshaw, *Tajna wojna aliantów w Rosji 1917–1920. Za kulisami rewolucji bolszewickiej*, Warszawa 2007, s. 47–60. Zob. także na ten temat: A. Juzwenko, *Polityka mocarstw zachodnich wobec Rosji w roku 1919. (Przed załamaniem się ofensywy Kołczaka)*, „Studia” 1973, t. IX, s. 123–140; Z. Łukawski, *Historia Syberii*, Wrocław 1981, s. 305–306.

1918 r. Najwyższa Rada Wojenna Koalicji podjęła decyzję o zajęciu Murmańska oraz Archangielska, co nastąpiło w sierpniu tegoż roku¹⁰. Natomiast na Dalekim Wschodzie i Syberii podobne działania podjęły Stany Zjednoczone oraz Japonia¹¹. Wcześniej, w listopadzie 1917 r., na południu Rosji dawni carscy generałowie Michaił Aleksiejew, Anton Denikin i Ławr Kornilow sformowali oddziały, zwane Armią Ochotniczą, która wiosną 1918 r. otrzymała materialne wsparcie ze strony państw Ententy. Pod koniec 1918 r. w Odessie i Sewastopolu wylądowały wojska francuskie, zaś w Batumi angielskie. W tym czasie na południu przeciwko bolszewikom działania zbrojne prowadziła kozacka armia dońska gen. Piotra Krasnowa wspierana przez Niemcy, które wraz z wojskami austro-węgierskimi zajmowały znaczne obszary zachodniej Rosji.

Po zakończeniu działań wojennych w I wojnie światowej w listopadzie 1918 r. mocarstwa zachodnie stanęły przed problemem, jak prowadzić dalszą interwencję w Rosji, nie narażając się własnej zmęczonej wojną opinii publicznej. Zdecydowanie za prowadzeniem wojny interwencyjnej przeciwko bolszewikom opowiedziała się Francja, państwo najmocniej związane politycznie i gospodarczo z przedrewolucyjną Rosją. Próby doprowadzenia do międzynarodowej konferencji z udziałem przedstawicieli bolszewików i „białej” Rosji nie doszły do skutku¹². Przyczyną fiaska tych dyplomatycznych zabiegów były napływające już w marcu 1919 r. wieści o sukcesach syberyjskiej armii admirała Aleksandra Kołczaka. Wywołały one wśród polityków mocarstw zachodnich nadzieje na rychły upadek rewolucji.

Zanim doszło do powstanie rządów Aleksandra Kołczaka, Syberia w okresie krwawych wydarzeń w samej Rosji pozostawała, nawet jak na ówczesne standardy, obszarem w miarę spokojnym. Wcześniej przewrót bolszewicki, podobnie jak i rewolucja lutowa, nie spowodował na Syberii tak gwałtownych zmian, jak w Rosji europejskiej. Decydujące wydarzenia rozstrzygnęły się w sercu olbrzymiego kraju wcześniej, zanim na te najodleglejsze kresy miała czas dotrzeć pełniejsza informacja o nich¹³. Rewolucja bolszewicka dotarła na Syberię jako fakt już dokonany, jako rzecz przesądzona i rozstrzygnięta. Nie istniały tutaj prawie wcale przyczyny konfliktów, które w Rosji doprowadziły do ostrych i gwałtownych wydarzeń. Nie było tu wielkich mas żołnierskich porzucających

¹⁰ Na temat interwencji państw sprzymierzonych w północnej Rosji zob. C. Kinvig, *Krucjata Churcyla. Brytyjska inwazja na Rosję 1918–1920*, Warszawa 2008, s. 37–73.

¹¹ A.G. Lipina, *1919 god w Sibiri (Borba s kołczakowszczinoy)*, Moskwa 1962.

¹² Zob. A. Juzwenko, *Polityka mocarstw zachodnich wobec Rosji w roku 1919...*, s. 130–134; tegoż, *Sprawa uznania rządu Kołczaka w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1920*, „Studia z Najnowszych Dziejów Powszechnych” 1963, t. 4, s. 199.

¹³ Zob. Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Zmikrofilmowane Zbiory Adiutantury Generalnej Naczelnego Wodza Instytutu Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku, mf. - M391, Raport dr. B. Nakoniecznikowa o układzie sił społeczno-politycznych i sytuacji politycznej w Rosji, Warszawa, 28 listopada 1918 r.

front i spieszących do miejsc zamieszkania, nie było także wielkich posiadłości ziemskich, które stały się smakowitym kąskiem dla rozbudzonych instynktów rewindykacyjnych chłopstwa, było ono tutaj zamożniejsze.

W ciągu dwóch pierwszych miesięcy po przewrocie październikowym bolszewizm pojawił się na Syberii głównie w wielkich ośrodkach miejskich i innych ważniejszych punktach mających znaczenie dla komunikacji. „Sowiety” deputatów robotniczych i żołnierskich przybrały charakter bolszewicki dopiero pod koniec grudnia 1917 r., „ziemstwa” i „dumy miejskie” rozpędzono natomiast na początku 1918 r.¹⁴ Administracja bolszewicka, a wraz z nią – co należy podkreślić – tylko powierzchownie ideologia komunistyczna bardzo powoli przenikała na rzadko zaludnione obszary Syberii. Zdecydowana większość syberyjskiego włościanstwa, ów rdzeń ludności kraju, pozostawała na uboczu. Dla chłopcy syberyjskiego demagogia agrarna bolszewików była – w przeciwieństwie do Rosji – bytem wirtualnym, oznaczała bowiem, z nielicznymi wyjątkami, nie rozgrabienie majątków prywatnych, jak w Rosji europejskiej, lecz co najwyżej przejęcie obszarów przeznaczonych dla przesiedleńców. Z drugiej zaś strony chłopstwo syberyjskie, z wyłączeniem rejonów położonych w pobliżu ośrodków miejskich, nie doświadczyło w zdecydowanej większości terroru bolszewickich rządów. Przeciwnie, przewrót bolszewicki, znosząc dawną administrację, przyniósł im chwilową ulgę w świadczeniach, zaprzestano np. ściągania podatków, nikt nie powoływał rekruta. Ogromne przestrzenie i niskie temperatury izolowały wieś zarówno od bolszewickich apostołów nowej idei, jak i od ekspedycji aprowizacyjnych.

Tymczasem konspiracja antybolszewicka rozwijała się w tajnych organizacjach oficerskich i w politycznych grupach eserowskich, obejmując całą wschodnią Rosję, Syberię i Daleki Wschód, a także Mandżurię¹⁵. Obejmując tylko nieliczne grupy opozycyjnie nastawionej inteligencji w miastach, nie znajdowała, i tak naprawdę nie bardzo szukała, szerokiego poparcia w masach ludności. Owe masy, nie mając jeszcze przykrych doświadczeń z prawdziwym systemem bolszewickich rządów, odnosiły się do niego dość obojętnie. A zatem, przyjmując ten sposób myślenia, należy stwierdzić, że wiosną 1918 r. Syberia i Daleki Wschód nie były jeszcze gotowe do obalenia władzy sowieckiej.

Stąd też wydarzeniem zupełnie nieoczekiwanym, które radykalnie zmieniło sytuację było zbrojne wystąpienie przeciwko bolszewikom Korpusu Czechosłowackiego¹⁶.

¹⁴ Zob. J. Matusiński, *Wojsko polskie na Syberii. Tło polityczne, powstanie i ideologia wojska polskiego na Syberii*, w: *Polacy na Syberii. Szkic historyczny*, Warszawa 1928, s. 20.

¹⁵ Szerzej zob. R. Wojna, *W ogniu rosyjskiej wojny...*, s. 56–58.

¹⁶ J. Kudela, *Czechosłowackie i polskie wojsko w Rosji*, Warszawa 1929.

3. Zbrojne wystąpienie Korpusu Czechosłowackiego i jego znaczenie w początkowym okresie wojny domowej we wschodniej Rosji i na Syberii

W pewnym sensie promotorem sukcesów Kołczaka był właśnie Korpus Czechosłowacki, złożony z byłych żołnierzy armii austro-węgierskiej, którzy – wrogo nastawieni w swej dużej części do tej monarchii – masowo poddawali się w czasie wojny Rosjanom. W rezultacie w czasie I wojny światowej na terenie Rosji znalazło się w charakterze jeńców wojennych około 200 tys. Czechów i Słowaków. Z nich to, za zgodą wojskowych władz rosyjskich, sformowano oddziały wojskowe, liczące w lutym 1918 r. 45 tys. żołnierzy, z zamiarem skierowania na front przeciwko państwu centralnym¹⁷.

Załączkiem czechosłowackich oddziałów w Rosji była Česká Družina, którą sformowano jeszcze w 1914 r. w Kijowie¹⁸. Napływ ochotników, którzy przeszli linię frontu w pierwszych miesiącach wojny, pozwolił utworzyć cztery kompanie, a następnie w 1915 i 1916 r. sformować kolejne kompanie, które przydzielone do rosyjskich dywizji pełniły rolę pododdziałów rozpoznawczych.

Wiosną 1917 r. z kompanii tych utworzono czechosłowacką brygadę, która latem 1917 roku wzięła udział w ofensywie rosyjskiej. 19 czerwca pod Zborowem brygada przeszła zwycięski chrzest bojowy, po którym została wycofana na

¹⁷ V. Klecanda, *Sbornik Věd Vojenských, I: Operace Československého Vojska na Rusi v letech 1917–1920*, Praha 1921, s. 8. W literaturze polskiej i sowieckiej znajdują się różne dane liczbowe, i tak np. Z. Łukawski, *Historia Syberii*, s. 306, podaje, że liczba żołnierzy korpusu osiągnęła prawie 50 tys., z kolei M. Boncz-Brujewicz, że 60 tys. żołnierzy (zob. szerzej M. Boncz-Brujewicz, *Wspomnienia 1914–1919*, Warszawa 1959, s. 411–416), identyczną liczbę żołnierzy podaje R. Wojna, *W ogniu rosyjskiej wojny...*, s. 54. Natomiast liczbę 40 tys. żołnierzy wymienia M. Wieliczko-Wielicki, *Wojna domowa w Rosji 1917–1921*, Toruń 1938, s. 27.

¹⁸ Česká Družina – ochotnicza jednostka sformowana głównie z Czechów mieszkających w Rosji, powstała 12 sierpnia 1914 r. Formowana była przez sztab Kijowskiego Okręgu Wojennego. Trzon drużyn tworzyło 720 ochotników (tzw. Starodružinici), którzy 3 listopada 1914 r. w składzie rosyjskiej 3. Armii zostali skierowani na front. Ich głównym celem była agitacja wśród żołnierzy narodowości czeskiej i słowackiej walczących w szeregach armii austro-węgierskiej w celu skłonienia ich do przechodzenia linii frontu na stronę rosyjską. Mieli także pełnić rolę tłumaczy w sytuacji, gdyby armii rosyjskiej udało się wejść na Słowację i do Czech. Dowódca 3. Armii R. Dimitriew rozdzielił czeskie drużyny do różnych pułków swojej armii w charakterze pododdziałów rozpoznawczych. W grudniu 1914 r. wcielono do drużyn 200 ochotników spośród jeńców narodowości czeskiej i słowackiej (tzw. Novodružinici). Austro-węgierskie dowództwo wydało rozkaz, by schwytanych „drużynników” natychmiast rozstrzeliwać. W lutym 1916 r. Česká Družina została przeformowana w Československý střelecký pluk. W niepodległej Czechosłowacji tradycje drużyn w latach 1932–1939 kontynuował 1. hraničářský prapor i w latach 1948–1950 42. pułk piechoty, szerzej zob. *Slovník prvního československého odboje 1914–18*, Praha 1993, s. 23 oraz J. Slanička, *Ze slavných dob České družiny*, Praha 1929.

tyły w rejon Kijowa w celu uzupełnienia stanów osobowych¹⁹. Sukces brygady czechosłowackiej spopularyzował wśród czeskich i słowackich jeńców przebywających na terenie Rosji ideę formowania samodzielnej narodowej siły zbrojnej. Jeńcy, przy poparciu rosyjskich władz wojskowych, zaczęli tysiącami napływać do Kijowa. Część ochotników uzupełniła brygadę, co pozwoliło rozwinąć ją w 1. Czechosłowacką Dywizję, a z pozostałych utworzono 2. Dywizję, którą rozmieszczono w rejonie Kijów – Połtawa. Liczny napływ ochotników pozwolił więc, za zgodą rosyjskiego dowództwa, na sformowanie korpusu. Nadwyżki ochotników w liczbie 2 tys. wysłano pod dowództwem mjr. Otokara Husáka do Francji w celu uzupełnienia formujących się tam legionów czechosłowackich.

Na dowódcę Korpusu Czechosłowackiego wyznaczono rosyjskiego generała Władimira Nikołajewicza Szokorowa²⁰. Ze względu na brak wyższej kadry oficerskiej wśród Czechosłowaków stanowiska dowódców pułków i dywizji oraz sztabowe w pierwszym okresie istnienia Korpusu obsadzono oficerami rosyjskimi. Przywódcą, ideologiem i reprezentantem interesów Czechosłowaków w Rosji był w tym czasie prof. Tomasz Masaryk przewodniczący Czechosłowackiej Rady Narodowej, który przeszedł razem z żołnierzami Korpusu Czechosłowackiego krytyczne momenty upadku władzy Aleksandra Kiereńskiego oraz początków władzy bolszewickiej.

Z powodu panującego wówczas w Rosji chaosu nie wszystkie oddziały Korpusu zostały w pełni uкомплектовane i wyposażone. Aby uniknąć sowietyzacji oraz stworzyć pozory akceptacji nowych rozwiązań rewolucyjnych, wprowadzono w oddziałach korpusu komitety, a z umundurowania usunięto stopnie oficerskie i podoficerskie, zastępując je symboliką rewolucyjną. Miało to osłabić „czujność” rewolucyjną bolszewików.

¹⁹ Zob. szerzej V. Klecanda, *Bitva u Zborova. Vojsko-historická studie o bojach čsl. Brygady v Haliči r. 1917*, Praha 1927; tegoż, *Prameny a literatura k dějinám bitvy u Zborova*, Praha 1927; J. Kudela, *O slavné bitvě u Zborova*, Praha 1922; tegoż, *Zborov*, Praha 1927; V. Kuttan, *Hrst. vzpominek a historický náčrt k 10 výročí bitvy u Zborova*, Plzeň 1927; F. Šteidler, *Zborov. Operace čsl. Brigády u Zborova a Tarnopole*, Praha 1922; *Zborov. Památník oslavy desátého výročí bitvy u Zborova 1927*, Č. Budějovice 1927. Na temat Korpusu Czechosłowackiego zob. J.P. Wiśniewski, *Armia czechosłowacka w latach 1932–1938*, Toruń 2007, s. 31–37.

²⁰ W.N. Szokorow (Szohor-Trockij) (1868–1940) – ukończył Aleksandrowską Uczelnię Wojskową oraz Mikołajewską Akademię Sztabu Generalnego; uczestnik I wojny światowej. 3 października 1917 r. wstąpił do wojsk czeskich, gdzie objął stanowisko dowódcy Korpusu Czechosłowackiego. Przeprowadził ewakuację Korpusu z Ukrainy. Po wystąpieniu Czechosłowaków przeciwko władzy bolszewickiej w maju – czerwcu 1918 r. przybył na Ural. 1 września 1918 r., po przekazaniu dowodzenia nad Korpusem generałowi-majorowi Janowi Syrowemu, został wyznaczony na generalnego inspektora wszystkich czechosłowackich wojsk w Rosji. W 1920 r. z Władywostoku emigrował do Czechosłowacji, gdzie objął stanowisko generała do specjalnych poruczeń w Ministerstwie Obrony Narodowej; od 1925 r. w stanie spoczynku – R.G. Szmagant, *Bieloje dviżenie. 900 biografij predstavitelej ruskowo wojennowo zarubieźja*, Moskwa 2006, s. 295.

Coraz liczniejsze w Rosji konflikty o charakterze zbrojnym groziły wciągnięciem wojsk czechosłowackich do walk wewnętrznych. Jednak zdecydowana postawa Masaryka ustrzegła Czechosłowaków jeszcze na przełomie 1917 i 1918 r. od mieszania się w sprawy rosyjskie. W tym okresie w szeregach „białych” wojsk i Czerwonej Gwardii znajdowali się tylko pojedynczy żołnierze czechosłowaccy.

W marcu 1918 r., przed zawarciem pokoju w Brześciu, stało się jasne, że armie rosyjskie nie są zdolne do stawienia skutecznego oporu wojskom niemieckim i austro-węgierskim. Dlatego też decyzją Masaryka Korpus Czechosłowacki miał zostać przerzucony do Francji. Aby ułatwić realizację tego zamiaru, ogłoszono, że korpus jest autonomiczną częścią czechosłowackiej armii we Francji i rozpoczęto negocjacje z władzami bolszewickimi na przejazd tych oddziałów do Francji.

W lutym 1918 r. prawie cała Rosja została opanowana przez bolszewików, a lokalne komitety sowieckie organizowały Czerwoną Gwardię. Z bolszewikami walczyli w tym czasie jedynie:

- nad Donem gen. Ławr Kornilow na czele garstki ochotników²¹;
- w rejonie Orenburga organizował Kozaków ataman Aleksander Dutow²²;
- w Mandżurii w pogranicznych stacjach kolejowych operowały niewielkie oddziały atamanów Grzegorza Siemionowa i Iwana Kałmykowa;
- poza tym od zachodu rozpoczęły ofensywę armia niemiecka i austro-węgierska w sile od 12 do 16 dywizji z oddziałami ukraińskich strzelców jako strażą przednią.

Na froncie austro-węgierskim od 19 lutego praktycznie nie było regularnego wojska. Kijów i Ukraina zostały obsadzone przez oddziały Czerwonej Gwardii, znajdujące się w początkowym stadium organizacji. Opór stawiany wojskom niemieckim i austro-węgierskim był więcej niż symboliczny.

19 lutego 1919 r. Korpus Czechosłowacki znajdował się w następujących rejonach:

- Filia Czesko-Słowackiej Rady Narodowej (FCz-SRN), której po wyjeździe T. Masaryka do Stanów Zjednoczonych przypadło polityczne kierownictwo, znajdowała się w Kijowie;
- sztab i dowództwo korpusu gen. Szokorowa mieściło się także w Kijowie;
- 1. Dywizja (dowódca gen. Kolomenski) była rozmieszczona w rejonie Żytomierz – Berdyczów – Koziatyń;
- 2. Dywizja (dowódca gen. Podhajcki) kończyła formowanie w rejonie Kijów – Piriatyń.

²¹ Zob. m.in. *Bieleje dwiżenie. Memuary A.I. Denikina, P.N. Krasnowa, P.N. Wrangelia*, Moskwa 2006.

²² A. W. Ganin, *Ataman A. I. Dutow*, Moskwa 2006.

Szef sztabu Korpusu Czechosłowackiego gen. Michaił Diterichs²³ do pierwszego transportu kolejowego odchodzącego do Władywostoku dołączył także przedstawiciele FCz- SRN. Ich zadaniem było zorganizowanie wzdłuż linii kolejowej od Kijowa aż do Władywostoku, którą miały przejeżdżać eszelony z wojskami Czechosłowaków, komórek organizacyjnych oraz punktów zaopatrzeniowych czuwających nad sprawnym transportem.

Pod koniec lutego pod naciskiem armii niemieckiej rozpoczęło się przemieszczanie oddziałów Korpusu Czechosłowackiego w kierunku wschodnim. 1 marca 1. Dywizja opuściła Kijów i prowadząc walki opóźniające, kierowała się na Kursk, rekrutując po drodze niezbędny tabor kolejowy. Druga dywizja Korpusu rozpoczęła odwrót w kierunku na Połtawę. 9–13 marca w rejonie Bachmaczu obie dywizje stoczyły zwycięską walkę z siłami niemieckimi, które skierowane z Homla miały przeciąć drogę marszu Korpusu²⁴. Bitwa ta umożliwiła całemu Korpusowi swobodny przejazd na wschód w pełnym porządku. Spowodowała również rezygnację dowództwa niemieckiego z dalszych prób powstrzymania Czechosłowaków. Należy podkreślić, że utworzone wzdłuż tras przemieszczania się Korpusu punkty organizacyjne i zaopatrzeniowe, mimo chaosu panującego w Rosji, funkcjonowały bardzo sprawnie.

Na trasie do Penzy pozyskano kolejne wagony, które uzupełniły istniejące składki pociągów. Dzięki temu załogi wagonów, które przy pośpiesznym zawagowaniu w Kijowie liczyły po 40–45 osób, można było rozrzedzić, powiększając tym samym przestrzeń zakwaterowania dla każdego żołnierza. W Penzie szeregi Korpusu opuścili oficerowie rosyjscy. Ich stanowiska dowódcze obsadzono wówczas młodymi oficerami czechosłowackimi, których nazwiska miały zapisać się na trwałe w historii nie tylko Rosji bolszewickiej.

²³ Michaił Konstantynowicz Diterichs (17 kwietnia 1874 – 9 października 1937) pochodził z rosyjskiej rodziny wojskowej, szef sztabu Korpusu Czechosłowackiego, generał porucznik. W 1900 r. ukończył Mikołajewską Akademię Sztabu Generalnego. Do wybuchu wojny służył w charakterze oficera sztabowego, w latach 1914–1916 szef wydziału rosyjskiego sztabu generalnego, od grudnia 1916 r. dowódca rosyjskich jednostek na froncie salonickim, następnie generalny kwaterymistrz rosyjskiego dowództwa naczelnego. Od stycznia 1918 r. szef sztabu Korpusu Czechosłowackiego, organizował ewakuację z Ukrainy. Od maja 1918 r. dowódca grupy władywostockiej, od września 1918 r. szef sztabu zjednoczonych czechosłowackich i rosyjskich wojsk na Syberii. W końcu 1918 r. odszedł z Korpusu Czechosłowackiego i został ministrem wojny w rządzie Kołczaka. We wrześniu 1919 r. rozstał się z Kołczakiem, w latach 1920–1922 we władzach Przymorskiego rządu we Władywostoku. Po jego upadku w styczniu 1923 r. emigrował do Chin i aż do śmierci kierował rosyjskimi organizacjami emigracyjnymi – *Słownik prvního československého odboje 1914–18*, s. 33; R.G. Szmagant, op. cit., s. 111. Na temat M.K. Diterichsa zob. także wydaną w Rosji w ramach serii „Bielejje wojny” obszerną, dobrze udokumentowaną książkę pt. *General Diterichs*, red. n. W.Ż. Cwetkow, Moskwa 2004.

²⁴ Zob. szerzej J. Čermak, *Boje pod Bachmačem a ustup z Ukrajiny r. 1918*, Praha 1923; A. Navrátil, *Bachmač*, Olomouc 1928.

Po pokoju brzeskim Korpus Czechosłowacki stał się dla bolszewików kłopotliwym balastem. Pod naciskiem Niemców bolszewicy naruszyli wcześniejszą umowę, próbując Korpus rozbroić²⁵. Władze sowieckie, niesłusznie podejrzewając dowództwo Korpusu, że planuje połączyć się w Mandżurii z atamanem Grigorijem Siemionowem, zaczęły piętrzyć różnego rodzaju przeszkody. Pragnąc osłabić Korpus, wystąpiły nawet z nieoczekiwaną propozycją, aby 1. Dywizję Korpusu skierować do Archangielska. Propozycja ta wychodziła naprzeciw postanowieniu Najwyższej Rady Wojennej Ententy (tzw. postanowienie z Abbeville), by wszystkie oddziały Korpusu Czechosłowackiego pozostające na zachód od Omska skierować do Francji drogą przez Archangielsk i Murmańsk, gdzie wylądowali już sprzymierzeni²⁶. Wywołało to oczywiście protest Czechosłowaków. Szereg intryg, często zwykłych nieporozumień, zatrzymywanie transportów przez lokalne władze bolszewickie w sytuacji, kiedy wracający do swych krajów jeńcy niemieccy i austriaccy mieli wolny przejazd, a także tajne rozkazy o rozwiązaniu wojsk czechosłowackich, mimo protestów i interwencji FCz-SRN, osiągnęły punkt krytyczny, kiedy niektóre eszelony wojsk czechosłowackich zostały zaatakowane przez oddziały Czerwonej Gwardii. Doprowadziło to w końcu do otwartych walk, zwanych w historiografii sowieckiej jednoznacznie buntem, zaś w czeskiej i słowackiej zbrojnym wystąpieniem („brannym vystoupenim”) lub „odboje”, co w tłumaczeniu na język polski oznacza ruch oporu, bunt, opór, rewoltę²⁷. Sytuację zaognił rozkaz z 25 maja Lwa Trockiego, ówczesnego komisarza ludowego spraw wojskowych, który nakazywał rozstrzelanie każdego uzbrojonego Czecha i Słowaka²⁸.

W kwietniu 1918 r., w dniach rozpoczęcia walk, położenie transportów z oddziałami Korpusu nie rokowało dla Czechosłowaków większych szans na sukces. Siły Korpusu były rozciągnięte na przestrzeni 7 tys. kilometrów od Penzy aż do Władywostoku. Były one podzielone na grupy: penzeńską, czelabińską, syberyjską i władywostocką. Łączność telegraficzna pomiędzy grupami została przerwana. Stało się zatem zupełnie naturalne, że pierwszym celem operacji wojennych było ponowne skoncentrowanie tych grup w jedną zwartą jednostkę operacyjną. Już samo rozdzielenie eszelonów narzucało dowódcom czechosłowackim najbliższe zadania bojowe, a jednym z najważniejszych było

²⁵ W historiografii sowieckiej utrzymywano, że to Ententa i Stany Zjednoczone „zorganizowały kontrewolucyjny bunt oddziałów Czechosłowaków sformowanych na terytorium Rosji Radzieckiej w celu odprawienia ich do ojczyzny. Bunt ten został szeroko wykorzystany przez imperialistów w rozwijaniu interwencji zbrojnej”, zob. *Historia polityczna Dalekiego Wschodu od końca XVI w. do 1945 r.*, pod red. Komitetu J. Żukow – przewodniczący, M. Śładkowski, A. Dubiński, Warszawa 1981, s. 326; *Radzieckie Siły Zbrojne 1918–1968*, Warszawa 1970, s. 45.

²⁶ Zob. szerzej C. Kinvig, op. cit., s. 78–79.

²⁷ Zob. m.in. F. Šteidler, *Naše vystoupeni v Rusku r. 1918*, Praha 1923; L. Sychrava, J. Werstadt, *Československý odboj*, Praha 1923.

²⁸ R. Wojna, *W ogniu rosyjskiej wojny...*, s. 55; C. Kinvig, op. cit., s. 78.

doprowadzenie do połączenia grup środkowych w celu opanowania i zabezpieczenia linii transsyberyjskiej²⁹.

Grupy te, liczące około 8 tys. żołnierzy, wspólnie z Kozakami oraz tzw. białą gwardią, zorganizowaną w konspiracji przez gen. Aleksieja N. Griszyn-Ałmazowa, utorowały sobie drogę na wschód³⁰. Do pierwszych walk doszło 25 i 26 maja 1918 r. w Mariińsku i Nowonikołajewsku³¹, gdzie dowódcą oddziałów czechosłowackich był kapitan Radol Gajda³². Był to sygnał do wystąpienia zbrojnego całego Korpusu najpierw na Syberii Zachodniej, a następnie także na Dalekim Wschodzie.

8 czerwca 1918 r. Czechosłowacy zajęli położoną nad Wołgą Samarę. Inny oddział pod dowództwem Siergieja Wojciechowskiego pod koniec maja zajął Czelabińsk. W tym samym czasie transporty dowodzone przez płk. Stefana Czečka, w odpowiedzi na wysunięte przez bolszewicką Radę Penzeńską żądanie złożenia broni, opanowały zbrojnie miasto, rozpedziły Radę, a część jej delegatów – komunistów aresztowały i rozstrzelały. Pod naporem wojsk bolszewickich oddziały Czechosłowaków opuściły Penzę i przez Syzrań ruszyły na Samarę³³.

Druga Dywizja Korpusu Czechosłowackiego, której czołowe pododdziały znajdowały się we Władywostoku, wspólnie z interwencyjnymi wojskami Japonii – które już 5 kwietnia 1918 r. wylądowały w mieście – oczyściła z bolszewików

²⁹ W końcu maja 1918 r. Korpus Czechosłowacki był rozmieszczony w 60 transportach kolejowych rozciągniętych na przestrzeni od Wołgi do Władywostoku, zob. *Radzieckie Siły Zbrojne...*, s. 45.

³⁰ AAN, mf. M-426, Raport z dnia 2 sierpnia r.b. (1919) Dowództwa Armii gen. Hallera w sprawie sytuacji na Syberii. Raport jest zbiorem analiz i ocen sytuacji na Syberii opracowanych przez ppłk. Romualda Wolikowskiego szefa sztabu Wojsk Polskich na Syberii przesłanych do Dowództwa Armii Polskiej we Francji.

³¹ O. Hanuš, *Marianovka (Z bojů ruskich legii o západni Sibiri)*, Brno 1924; I. Jež, *Boje o Mariińsk r. 1918*, Praha 1937; V. Cháb, *Mariińsk – Kungur. Dva obrazy ze sibiřské války*, Praha 1931; Z. Łukawski, *Historia Syberii*, s. 307; M. Boncz-Brujewicz, op. cit., s. 415; R. Wojna, *W ogniu rosyjskiej wojny...*, s. 55

³² Radola Gajda, właściwie Rudolf Geidl (1892–1948), z pochodzenia Czech. Po wybuchu I wojny światowej wstąpił do armii czarnogórskiej, po jej wycofaniu się na wyspę Korfu przeszedł do serbskich oddziałów formujących się w Odessie. Od stycznia 1917 r. w czechosłowackich oddziałach w Rosji. Od maja 1918 r. dowódca Nowonikołajewskiej, Syberyjskiej i Wschodniej grupy Korpusu Czechosłowackiego. Od października 1918 r. został dowódcą 2. Dywizji Strzelców i jednocześnie rosyjskich wojsk frontu uralskiego. W styczniu 1919 r. wstąpił do armii rosyjskiej, gdzie objął dowództwo Syberyjskiej oraz 2. armii wojsk kołczakowskich. Po konfliktach z rosyjską generalicją jesienią 1919 r. zrezygnował ze służby i odjechał do Władywostoku, gdzie w listopadzie 1919 r. wywołał nieudany bunt przeciwko Kołczakowi. W styczniu 1920 r. wrócił do Czechosłowacji, 1920–1921 przebywał na studiach we Francji, 1921–1924 dowódca 11. Dywizji Piechoty, 1924–1926 zastępca szefa sztabu generalnego, latem 1926 r. szef generalnego sztabu, 14 sierpnia 1926 r. zwolniony z armii. Zob. szerzej *Slovník prvního československého...*, s. 43; S.W. Wojstomski, *Sprzymierzeńcy Czesi na Syberii 1918–1920*, Warszawa 1938, s. 75–77; Gajda (Geidl) Radola (Ryldolf) – *Biograficzeskij ukazatel*, <http://www.ru/biograf/bio_g/gayda_radola.html>, 23.01.2006.

³³ M. Boncz-Brujewicz, op. cit., s. 415.

wschodnie rejony Syberii i Dalekiego Wschodu³⁴. W czerwcu 1918 r. dwie grupy wojsk czeskich, wspierane przez ochotnicze formacje „białych”, połączyły się, otwierając tym samym morską komunikację poprzez porty Dalekiego Wschodu, Rosji i Chin z Europą i Stanami Zjednoczonymi. Połączone oddziały Gajdy i Wojciechowskiego opanowały Jekaterynburg, zaś grupa Czeczka zajęła Ufę³⁵. Tak więc do końca czerwca 1918 r. w wyniku walk Czechosłowacy opanowali obszary wschodniej Rosji i Syberii od linii Wołgi wzdłuż magistrali kolejowej aż do Władywostoku³⁶. 4 czerwca państwa Ententy uznały oddziały czzechosłowackie za współwalczące i zaprzyjaźnione³⁷.

Odpowiedź na zasadne pytanie, jak tak nieliczny korpus, złożony z żołnierzy obcej narodowości, mógł opanować ogromne przestrzenie Rosji i Syberii, daje w pewnym stopniu relacja Jana Starościaka, żołnierza armii austro-węgierskiej, który jako jeńiec wojenny przebywał w Czelabińsku i był świadkiem opanowania miasta przez żołnierzy Korpusu Czechosłowackiego. Starościak pisał, że w Czelabińsku znalazły się trzy eszelony liczące po kilka tysięcy żołnierzy Korpusu Czechosłowackiego. Po złożeniu broni czzechosłowackie oddziały w celu utrzymania porządku pozostawiły sobie po cztery karabiny maszynowe na każdy wagon z odpowiednią ilością amunicji. W mieście tym wspomniane eszelony zostały zatrzymane przez 25. pułk „kрасnej gwardii” z zamiarem, jak utrzymywał Starościak, zawrócenia ich na zachód w stronę linii wojsk austro-węgierskich. Wówczas, jak głosiła jedna z powtarzanych w Czelabińsku wersji, „Czesi mieli przejąć bolszewickie telegramy otrzymane z centrum, polecające wydanie Czechów Niemcom”. Pragnąc zaprotestować przeciwko tym planom, wojska czzechosłowackie wyszły ze swoich wagonów i na czele z orkiestrą przemaszzerowały przez główne ulice miasta. Po kilku dniach, w połowie maja, po nawiązaniu kontaktów z konspiracyjnymi organizacjami byłych oficerów armii rosyjskiej, żołnierze czzechosłowaccy przystąpili do obalenia rządów bolszewickich. „Czesi cichaczem – pisał Starościak – opuścili wagony i ze swą przednią strażą stanowiących przeszło 800 dobrze uzbrojonych ludzi obeszlili miasto i połączwszy się z »białą gwardią« runęli całą lawiną na nic nieprzeczuwającą załogę bolszewicką t. j. 25. pułk zakwaterowany na peryferiach miasta. Mieszkańcy miasta zostali obudzeni ze snu piekielną strzelaniną karabinów i kulomiotów, która trwała stosunkowo niedługo, gdyż zaskoczeni zniecka bolszewicy aczkolwiek w pierwszej chwili stawili opór, lecz następnie nie zdołali dotrzymać pola dzielnym oficerom białej gwardii i dobrze zorganizowanym wojskom cze-

³⁴ T. Dmochowski, *Interwencja mocarstw na Syberii i Dalekim Wschodzie (1918–1922)*, Toruń 2000, s. 78–88; R. Wojna, *W ogniu rosyjskiej wojny...*, s. 42.

³⁵ M. Boncz-Brujewicz, op. cit., s. 415.

³⁶ Szerzej zob. J. Kudela, op. cit., 10–11.

³⁷ M. Wieliczko-Wielicki, op. cit., s. 54.

skim, to też po dwugodzinnej walce zostali doszczętnie rozbici i rozbrojeni pozostawiając na placu boju w zabitych i rannych około 400 ludzi. Po rozbrojeniu pułku bolszewickiego, bezbronni Czesi w ilości 3000 ludzi doskonale się uzbroili a trzymając się w dalszym ciągu dobrej taktyki wojennej tej samej jeszcze nocy zajęli i obsadzili składy amunicji i broni oraz wszelkie instytucje rządowe. Rankiem następnego dnia obywatele miasta ujrzeni je w zupełnie odmiennym stanie jak dnia poprzedniego. Budynek państwowy udekorowany był flagami o barwach imperium rosyjskiego i czeskich a z czerwonych bolszewickich flag nie pozostało śladu³⁸.

Po rozbiciu garnizonu bolszewickiego i opanowaniu miasta żołnierze czechosłowaccy rozstrzelali jego dowódców i komisarzy, część zaś żołnierzy 25. pułku zwolniono do domów, część zaś internowano w obozie jeńców. W opanowanym mieście wspólnie z rosyjskimi antybolszewickimi organizacjami przeprowadzono wkrótce rewizje i aresztowania. W ich efekcie, jak pisał Starościak: „wielu spokojnych obywateli, zupełnie niewinnych, zostało pokrzywdzonych, tracąc mienie a nawet życie³⁹”.

W czasie 44 dni oddziały czechosłowackie obsadziły linię kolejową o długości 4400 km, tworząc i z północy, i południa strefę bezpieczeństwa sięgającą niekiedy 200 i więcej kilometrów. Obsadzenie obszaru w przybliżeniu wielkości terytorium Francji w czasie tylko sześciu tygodni musiało wywołać szok przede wszystkim dlatego, że interwencja przeciwko bolszewickiej Rosji była niepopularna, a pierwsze akcje interwencyjne były przedstawiane jako próba odtworzenia frontu wschodniego. Bardziej dobitnie sukcesy Korpusu Czechosłowackiego określił Winston Churchill: „Cała Rosja od Wołgi do Pacyfiku, obszar wielki prawie jak Afryka, jak za dotknięciem różdżki czarodziejskiej znalazł się pod kontrolą sprzymierzonych⁴⁰”. Problemem, który po pokoju brzeskim zaprzętał głowy zachodnich mężów stanu, była kwestia jeńców wojennych państw centralnych znajdujących się w Rosji. Obliczano, że w marcu 1918 r. mogło to być 170 tys. jeńców niemieckich i 2 100 tys. jeńców austro-węgierskich⁴¹. Z tej liczby na wschód od Uralu mogło przebywać około 800 tys. – w zasadzie od czasu podpisania pokoju w Brześciu już wolnych. Jak szacowano, tylko nieznaczny procent stanowili wśród nich Niemcy⁴². Mimo to wśród dyplomatów państw sojuszników zaczęły szerzyć się wiadomości, że cesarskie Niemcy mogą pokusić się o okupację Syberii. Do realizacji tego celu mieli być wykorzystani właśnie jeńcy państw centralnych, uzbrojeni przez władze sowieckie i do-

³⁸ J. Starościak, *Z dywizją polską na Syberii*, „Panteon Polski” 1929, nr 58–59.

³⁹ Ibidem, s. 20.

⁴⁰ Cyt. za: C. Kinvig, op. cit., s. 85.

⁴¹ I. Savický, op. cit., s. 59.

⁴² C. Kinvig, op. cit., s. 76.

wodzeni przez przysłanych z Niemiec oficerów. Była to prawdopodobnie jedna z tych wielu nieszczęsnych legend, jakie w dobie rewolucyjnej nieustannie krążyły po całej Rosji.

Przebieg i opis walk Korpusu Czechosłowackiego wykraczają poza ramy tego artykułu, dlatego z konieczności efekty dwumiesięcznych walk Korpusu Czechosłowackiego zostaną przedstawione w postaci poniższego schematu i tabeli.

Linie kolejowe i miejscowości opanowane w walkach z bolszewikami przez oddziały Korpusu Czechosłowackiego

Kazań						
Symbirsk			Perm			
Bugulma			Jekaterynburg			
Syzrań						Tomsk
Penza	Samara	Ufa	Czelabińsk	Omsk	NN	Irkuck
Buzuluk		Troick		Barnaул		
Orenburg		Kustanaj		Bijsk		

Objaśnienia: NN – Nowonikołajewsk (obecnie Nowosybirsk).

Odległości wzdłuż linii kolejowych między miejscowościami przedstawionymi na schemacie: Penza – Syzrań 253 km, Syzrań – Czelabińsk 1142 km, Czelabińsk – Omsk 797 km, Omsk – Nowosybirsk 626 km, Nowosybirsk – Irkuck 1851 km, Irkuck – Władywostok 4141 km. Główne i decydujące walki toczyły się wzdłuż odcinka Syzrań – Irkuck, którego długość wynosiła 4416 km. Odcinek Irkuck – Władywostok jest mierzony wzdłuż Transsyberyjskiej magistrali, oddziały Korpusu Czechosłowackiego używały również krótszego odcinka – Kolei Wschodniochińskiej biegnącej przez Harbin.

Korpus Czechosłowacki toczył walki także wzdłuż bocznych linii kolejowych odchodzących od KTS: Samara – Orenburg 418 km, Czelabińsk (Poletajewo) – Kustanaj 312 km, Nowosybirsk – Bijsk 368 km, Czelabińsku – Jekaterynburg 252 km, Jekaterynburg – Omsk 897 km, Jekaterynburg – Kazań 862 km. Przy opanowaniu Kazania oddziały Czechosłowaków oprócz linii kolejowej wykorzystywały do transportu wojsk także Wołgę, głównie poprzez miejscowości Bugulma – Symbirsk (Ulianowski).

Źródło: I. Savický, *Osudová setkání. Češi v Rusku a Rusové v Čechách 1914–1938*, Praha 1999, s. 72–73.

Chronologia obsadzenia ważniejszych punktów przez Korpus Czechosłowacki

Zachód	Omsk	Wschód
Marianowka	25 maja	Marinsk
	26 maja	Nowonikołajewsk
Czelabińsk	27 maja	
Penza	28 maja	Niżneiudińsk
Syzrań, Mias	29 maja	Kańsk
Most przez Wołgę	30 maja	
Pietropawłowsk	31 maja	Tajga, Tomsk
Kurhan	1 czerwca	
	7 czerwca	Omsk
Samara	8 czerwca	
Połączenie środkowych	9 czerwca	i wschodnich grup
Złatoust	26 czerwca	
Berdjajs	27 czerwca	
Połączenie środkowych	6 lipca	i zachodnich grup oznaczało obsadzenie całej trasy Syzrań – Irkuck

Źródło: I. Savický, *Osudová setkání. Češi v Rusku a Rusové v Čechách 1914–1938*, Praha 1999, s. 72–73.

Jak się okazało, Niemcy i Austriacy przede wszystkim chcieli odzyskać swoich żołnierzy – jeńców. Było to zrozumiałe, wszak potrzebowali ich na frontach we Francji, Włoszech i na Bałkanach. Władze sowieckie zmuszone były ulec żądaniom państw centralnych także dlatego, że i one mogły zrobić interes na wymianie jeńców – w obozach państw centralnych znajdowało się około 3 mln jeńców rosyjskich. Bolszewicy zapewne kalkulowali, że znaczną ich część można by wcielić do bardzo słabej jeszcze wówczas Gwardii Czerwonej, a ponadto oczekiwali, że strona niemiecka nie wykorzysta jeńców rosyjskich w odziałach antybolszewickich. Dlatego też niemiecka główna komisja ewakuacyjna rozpoczęła pracę w Moskwie 23 kwietnia, a austro-węgierska 6 czerwca.

Natomiast Korpus Czechosłowacki już 21 kwietnia z telegramu komisarza ludowego do spraw zagranicznych Georgija Cziczerina dowiedział się, że należy pośpiesznie przetransportować niemieckich i austro-węgierskich jeńców z obozów na Syberii, co niewątpliwie oznaczało zatrzymanie transportów oddziałów Korpusu Czechosłowackiego w kierunku na wschód. Potwierdzała to końcowa treść telegramu: „Czechosłowackich oddziałów nie należy transportować na wschód”⁴³.

Powstaje pytanie, czy był to akt wrogości, czy tylko wstępne postanowienie prowadzonych właśnie rokowań o zmianie kierunku transportów ze wschodniego na północny na Archangielsk?

Nie wdając się w dalsze rozważania⁴⁴, należy stwierdzić, że efektem tych nieporozumień było wystąpienie zbrojne czy też bunt Korpusu i zablokowanie ewakuacji jeńców niemieckich i austro-węgierskich przynajmniej z obszarów wschodniej Rosji oraz z Syberii. Dlatego nic dziwnego, że 11 września 1918 r. David Lloyd George gratulował Masarykowi czechosłowackich zwycięstw „nad niemieckimi i austriackimi oddziałami na Syberii”⁴⁵.

Natomiast jeszcze 20 czerwca 1918 r. francuski premier Georges Clemenceau przestał stawiać opór przeciwko pozostawieniu Korpusu Czechosłowackiego w Rosji, a 1 sierpnia skapitulował również Masaryk, który polecił pozostanie wojskom czechosłowackim w Rosji⁴⁶. Idea przerzucenia ich do Francji ostatecznie upadła, a Korpus stał się jednym z militarnych komponentów wojny domowej w Rosji. Ze strony Clemenceau i Masaryka rozstrzygnięcie to nie było dobrowolne; obaj zostali postawieni przed faktem dokonanym.

Według danych Dowództwa Wojsk Polskich we wschodniej Rosji, pod koniec 1919 r. w skład Korpusu Czechosłowackiego wchodziło: 12 pułków piechoty, 2 pułki kawalerii, 3 pułki lekkiej artylerii, 3 dywizjony ciężkiej artylerii, 3 kompanie inżynieryjne, 3 radiostacje wraz z obsługą, kompania telegraficzna, oddział lotniczy, kompania transportowa, 4 kompanie ochrony sztabowej (1 przy sztabie korpusu, 3 przy sztabach dywizji), służba sanitarna, obozowa oraz intendentura, magazyny, warsztaty i inne pododdziały zabezpieczające. Siły te były zorganizowane w trzy dywizje piechoty i brygadę kawalerii. W skład dywizji wchodziły: sztab dywizji, kompania warty sztabowej, oddział kawalerii, 4 pułki piechoty, pułk lekkiej artylerii, dywizjon artylerii ciężkiej, kompania techniczna, radiostacja, szpital dywizyjny, szpital weterynaryjny, skład apteczny, park amunicyjny, jeden lub dwa pociągi sanitarne, 4 lub 5 pociągów pancernych, intendentura dywizyjna oraz tabory dywizyjne. W skład pułku wchodziło: 12 kompanii

⁴³ Cyt. za: I. Savický, op. cit., s. 59.

⁴⁴ Szerzej na ten temat – ibidem, s. 53–59.

⁴⁵ Ibidem, s. 73.

⁴⁶ Ibidem, s. 72.

piechoty podzielonych na 3 bataliony piechoty, ponadto kompania zwiadu pieszego, oddział zwiadowców pieszych, kompania łączności, kompania szturmowa, orkiestra pułkowa, tabory pułkowe. W sumie pułk liczył 40–50 oficerów oraz około 2 tys. żołnierzy. Pułk kawalerii tworzyły dwa dywizjony, w skład których wchodziły 4 szwadrony huzarów, 2 szwadrony karabinów maszynowych, szwadron obozowy, oddział saperski. W sumie pułk kawalerii liczył 24–30 oficerów i około tysiąca kawalerzystów. Pułk artylerii polowej tworzyło 6 baterii po 6 dział 3-calowych. Ponadto w skład pułku wchodziły: kompania karabinów maszynowych, oddział zwiadowczy i kompania łączności. Dywizjon artylerii ciężkiej tworzyły 3 baterie haubic 4,8-calowych lub moździerz 5,1-calowych.

Dyslokacja Korpusu Czechosłowackiego na dzień 1 stycznia 1920 r., a zatem w okresie ewakuacji wojsk sojuszniczych z obszaru Syberii, wyglądała następująco: 1. Dywizja Piechoty znajdowała się w transportach kolejowych między Irkuckiem i Władywostokiem, 2. DP koncentrowała się w rejonie Irkucka, zaś 3. DP zajmowała linię kolejową Krasnojarsk – Niżnieudińsk. Dowódcą Korpusu był generał-porucznik Jan Syrový⁴⁷.

Ewakuacja Korpusu drogą morską (po klęsce wojsk Kołczaka) była przedsięwzięciem wymagającym znacznego wysiłku i zawarcia wielu międzynarodowych porozumień. Należy podkreślić, że politycy czechosłowaccy, jak i dowództwo Korpusu zniecierpliwione przedłużającymi się debatami państw sojuszniczych, targującymi się, które z mocarstw ma zapewnić i sfinansować morski transport dla wojsk, przecież nie tylko czechosłowackich znajdujących się na Syberii, wzięli inicjatywę w swoje ręce⁴⁸. 3 sierpnia 1919 r. dowództwo Korpusu Czechosłowackiego wraz z przedstawicielami rządu czechosłowackiego utworzyło we Władywostoku Urząd Ewakuacyjny Wojsk Czechosłowackich w Rosji (Evakuační úřad čsl. vojska na Rusi)⁴⁹.

Do zorganizowania koniecznego tonażu statków oraz zabezpieczenia technicznych i logistycznych wymogów transportu utworzono również we Władywostoku Centrokomise (Ustředni hospodářská komise – centralną komisję gospodarczą). W krótkim czasie filie Centrokomise pojawiły się we wszystkich większych portach leżących na morskich szlakach czechosłowackich transpor-

⁴⁷ Centralne Archiwum Wojskowe (dalej: CAW), Wiceminister Spraw Wojskowych, I. 300.2.24, Organizacja, liczebność i dyslokacja wojsk Korpusu Czechosłowackiego na dzień 1 stycznia 1920 r. [b.d.].

⁴⁸ Stany Zjednoczone zobowiązały się w końcu do przetransportowania 36 tys. żołnierzy, zaś Wielka Brytania miała przewieźć pozostałe kontyngenty wojsk sojuszniczych. Jednak wydzielenie odpowiedniej ilości statków transportowych przystosowanych do przewozu ludzi w okresie ewakuacji wojsk chociażby amerykańskich z Europy nie było przedsięwzięciem łatwym. Szerzej zob. G. Thunig-Nitter, op. cit., s. 112–114.

⁴⁹ Ibidem, s. 114.

tów zmierzających do Triestu. Transporty organizowane przez te dwie instytucje przebiegały planowo i bez znacznych problemów.

Aby przyspieszyć organizację transportów, przedstawiciele Czechosłowacji rozpoczęli pertraktacje z rządem japońskim. 15 stycznia 1920 r. z upoważnienia rządu czechosłowackiego zawarto z Japonią długoterminowe umowy. Dzięki nim wynajęto siedem japońskich statków, flotę tę uzupełniono o transportowce – dwa rosyjskie i jeden chiński. Wkrótce 9515 żołnierzy Korpusu Czechosłowackiego opuściło statkami frachtowymi przystosowanymi do transportu ludzi port we Władywostoku. W lutym 1920 r. pojawiły się także statki amerykańskie i brytyjskie. Stany Zjednoczone na 12 frachtowcach przewiozły w sumie 36 026 żołnierzy, zaś brytyjskie ok. 15 tys. żołnierzy⁵⁰. Ostatni statek z czechosłowackim legionistami na pokładzie opuścił Władywostok 2 września 1920 r.⁵¹

Władywostok opuściło na statkach 36 transportów czechosłowackich żołnierzy oraz 6 transportów inwalidów (wraz z transportami wcześniejszymi) – w sumie było to 72 644 osoby, w tym 3004 oficerów, 53 455 szeregowców (włącznie z podoficerami), 4914 inwalidów, 1716 kobiet oraz 717 dzieci⁵².

Korpus Czechosłowacki odegrał w początkowym okresie wojny domowej w Rosji istotną rolę, można wręcz zaryzykować tezę, że decydującą w drugiej połowie 1918 r. we wschodniej Rosji i na Syberii. Wystąpienie – jak utrzymuje literatura czeska i słowacka czy też bunt Czechosłowaków – jak podaje historiaografia sowiecka – Korpusu Czechosłowackiego ośmieliło i ułatwiło różnym rosyjskim antybolszewickim grupom konspiracyjnym zajęcie najważniejszych obszarów wschodniej Rosji, a także Syberii. Szczególne znaczenie dla powodzenia operacji militarnych miało opanowanie transsyberyjskiej magistrali kolejowej od linii Wołgi aż do Władywostoku. Zadziwiające jest, że w Polsce do tej pory nie ukazało się żadne poważniejsze opracowanie na temat tej formacji zbrojnej. Czechosłowacy, dysponując jednym silnym ośrodkiem politycznym oraz wielokrotnie mniejszym zapleczem demograficznym w Rosji niż skłócenii Polacy, potrafili wystawić zwartą formację zbrojną, która została zauważona przez wszystkie ważniejsze państwa sojusznicze walczące z państwami centralnymi. Miało to istotne znaczenie dla pozytywnego rozpatrzenia postulatów delegacji Czechosłowacji przy stole rokowań na konferencji pokojowej w Paryżu.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Ibidem, s. 115.

⁵² Ibidem.

The Role of the Czechoslovakian Corps in the Russian Civil War

The Czechoslovak units in Russia originated from the “Česká Družina” which was formed as early as in 1914 in Kiev. The inflow of volunteers who crossed the front line in the first months of the war was made up of four companies, and then in 1915 and 1916 further companies were formed, which were assigned to Russian divisions and functioned as reconnaissance subunits.

The first larger unit formed from Czech and Slovak prisoners of war was an infantry regiment created in February 1915. In May it was re-formed as a brigade, and in autumn of 1916 a 50-thousand strong corps was created. It consisted of two infantry divisions.

The baptism of fire for the Corps's units was the battle of Zborow on the 2nd July 1917.

After Bolshevik Russia signed the peace of Brest-Litovsk in March 1918, Russia's Bolshevik authorities concluded an agreement with the Czechs on the Corps's evacuation through Vladivostok to France. In May 1918, Leon Trotsky issued the order to disarm the Corps, which was already in the course of evacuation by the Siberian railway trunk line. The Czechoslovaks rejected Trotsky's demands and in late May-early June captured most railway junctions on the evacuation route, cutting off Moscow's communication with Siberia and the Far East.

When the Corps occupied Samara, deputies to the Russian Constituent Assembly (mainly Esers) formed an anti-Bolshevik government (the so-called “Komuch”). The Corps as an allied force connected with the Entente became, consequently, the most important anti-Bolshevik military force in the areas of the Volga Region and Siberia.

When Komuch government was overthrown by Admiral Kolchak, the Corps's units were for a longer time the main armed force of his army. At the end of 1918, the Czechoslovak Corps was withdrawn from the front and sent to protect the Trans-Siberian railway. After a series of “White” armies' defeats at the end of 1919, the Corps started evacuation to Vladivostok.

In 1920, the soldiers of the Czechoslovak Corps left the ports of the Far East and by sea and then through West European countries reached Czechoslovakia.

EDYTA JANUSZEWSKA

Akademia Pedagogiki Specjalnej im. M. Grzegorzewskiej w Warszawie

STOSUNKI ROSYJSKO-CZECZEŃSKIE NA TLE KONFLIKTÓW ZBROJNYCH I W NARRACJACH UCHODźCÓW Z CZECZENII*

*Był tylko jeden naród,
który nie poddał się psychologii pokory.
Nie jednostki, nie buntownicy,
ale cały naród – Czeczeńcy¹.*

A. Solżenicyn

1. Zbrojne konflikty rosyjsko-czeczeńskie od XVIII do połowy XX w.

Czeczeni są jedną z najstarszych grup etnicznych Kaukazu. Ich pochodzenie etniczne i językowe ma związek z Etruskami, Hetytami, Baskami oraz innymi ludami niekaukaskimi². Posługują się językiem nachskim, który należy do rodziny kaukasko-iberyjskiej i jest podobny jedynie do języka inguskiego, a jego ślady można znaleźć już w I tysiącleciu p.n.e.³ Czeczeni wraz z Kistami i Inguszami tworzą naród, który nazywa siebie Wajnachami ('Nasz Naród') lub Nachami. Czeczeni mówią o sobie *Nochzi* lub *Nachczoj* (od *Nach* – 'ludzie', 'lud', 'naród') i wierzą, że pochodzą od potomków rodu Noego. Nazwa *Czeczeni*

* Fragment artykułu powstał na podstawie wywiadów przeprowadzonych z uchodźcami czeczeńskimi przebywającymi w czterech ośrodkach dla uchodźców: w Centralnym Ośrodku Receptyjnym w Dębaku w Podkowie Leśnej, w Ośrodku dla Uchodźców w Wołominie, w Ośrodku dla Uchodźców w Mosznie i w Ośrodku dla Uchodźców w Warszawie przy ul. Ciołka. Badania zostały przeprowadzone w 2004 r. w ramach pracy doktorskiej pod kierunkiem prof. dr hab. Barbary Smońskiej-Theiss.

¹ Cytat pochodzi z książki *Archipelag Gulag* A. Solżenicyna, za: W. Jagielski, *Dobre miejsce do umierania*, „Historia i Sztuka”, Poznań 1994, s. 139.

² Z. Szmyd, *Republika Czeczeńska w walce o niepodległość*, Warszawa 2000, s. 3.

³ M. Kuleba, *Imperium na kolanach. Wojna w Czeczenii 1994–1996*, Warszawa 1998, s. 11. I. Adger-Adajew do języków kaukaskich zalicza rodzinę kartwelską (gruzińską), rodzinę abchazo-adygejską oraz rodzinę „alarodyjską”, w skład której wchodzi języki nachskie (czeczeński, bacoj, kistyjski i inguski), zob. I. Adger-Adajew, *Kamienie mówią. Dzieje i kultura Czeczenów*, Warszawa 2005, s. 15.